

- CHRISTA ANBEEK -

VOOR JOSEPH EN ZIJN BROER

**VAN OVERLEVEN NAAR SPELEN
EN ANDERE ZAKEN VAN ULTIEM BELANG**

ten have

Christa Anbeek

Voor Joseph en zijn broer

Van overleven naar spelen en andere zaken
van ultiem belang

th ten have

INHOUD

Vooraf 11

I. Wat voorafging – zelfgekozen dood 13

Mijn vader 13

Mijn moeder, mijn broer 15

Mijn grootmoeder 27

II. Het schip keren 28

Writer's block 28

Contrastervaringen 31

De vreemdeling 32

III. Moeilijke boeken en spelen 37

Filosofieën 37

Doen alsof 40

In de marge 43

IV. En toen kapseisde mijn schip 46

De pabo 46

Begin spirituele carrière 48

Ervaringsgerichte theologie 52

Terug naar af 55

V. Een goede wereld	58
Ijs	58
Gebakken visjes	60
Zwemmen	60
Ja- en nee-doos	63
VI. Grootmoeders	66
Mijn grootmoeder	66
De grootmoeder van mijn grootmoeder	68
Zelf grootmoeder	70
De Filipijnse grootmoeder	76
VII. Het vreemde omhelzen	82
Gastvrijheid	82
Het vreemde	84
De stem van de engel	88
VIII. Vrouwen over ontregeling	90
Kritische analyses en visioenen	90
Veelkleurige toekomstperspectieven	94
Beren en papegaaien	95
IX. Verlangen en twijfel over een veelkleurig perspectief	99
De moeder en de tweeling	99
Waterpokken	102
Kunstmarkt en marathon	105
X. Grootmoeders (2)	110
Mijn grootmoeder	110
Zelf grootmoeder	112
Kleine broer	116
XI. Gebeuren en geboren worden	122
Breien en Hannah Arendt	122
Dwalen naar het licht	127

Opnieuw beginnen	129
Bromtol	131
Rouw volgens Judith Butler	133
XII. Nog een keer spelen	136
Nijntje	136
Johan Huizinga over spelen	138
Spelen en religie	140
De wereld veranderen	143
XIII. Menselijke vrijheid	146
Voltooid leven	146
Een moreel neutrale, schone daad	149
Treinmachinist	152
XIV. Zelfgekozen dood van een ouder	155
Zwagerman, Brands en mijn vader	155
Zeventien keer	159
XV. Het gekkenhuis als oase	163
Woestijnen	163
Afdalen naar het aardse bestaan	165
Eerste gespreksgroepen	168
Gelukkig op de Veluwe	174
XVI. Contrastervaringen: ontregelend en openbrekend	177
Overeind krabbelen	177
Tremendum et fascinans	178
Tussengebied	180
XVII. Van ultiem belang	184
Intuïtieve ervaringen, zuivere ervaringen en chaos	184
Moed, vertrouwen en twijfel	188
Na-denken, spreken, verbeelden en delen	190
Bouwstenen	194

XVIII. Contrastervaringen in de collegebanken	196
Brood en yoghurt	196
Over pesten, vrijen en een auto-ongeluk	198
Van ultiem belang	204
XIX. Vrijmoedig spreken	210
Geboortehuizen en vriendschap	210
Pelgrimage van het gewone leven	212
Het Goede en het dialoogspeel	215
XX. Uitreiken naar elkaar	217
Het goede in ons	217
Kwetsbare keerzijde	220
Lego, dansen en een kaars aansteken	221
XXII. Brood en wijn	227
Menselijk tekort	227
Vergeven en beloven	228
Rumoer van engelen	231
Epiloog: Toekomst	235
Treurigheid en verwondering	235
Verder spelen	236
Uilen, papegaaien, vlinders en een kantjil	239
Geraadpleegde literatuur	243
Noten	249
Namenregister	251
Woord van dank	253

VOORAF

Hoe kom ik van treurigheid naar verwondering? Hoe verwelkom ik het nieuwe, vreemde en onverwachte? Hoe kan ik meebewegen op de stroom van het leven? Al jaren schrijf ik over (zelfgekozen) dood, verlies en tekort en de diepere zin hiervan. Hoe kan ik van daaruit onbeschaamd plezier leren scheppen in wat er allemaal is? Dit zijn de centrale vragen van dit boek.

Ik schrijf dit boek voor Joseph, mijn kleinzoon, en zijn broer. Joseph is een kleuter. Hij kan dit boek nog niet lezen, hij kan alleen maar spelen. Hij speelt de hoofdrol in dit verhaal. Terwijl ik dit schrijf, moet zijn broer, die nu nog geen naam heeft, nog geboren worden. Voor anderen zijn er – belangrijke, zelfs onmisbare – bijrollen weggelegd: de psychiatrische patiënten met wie ik jaren gesprekken voerde over de zin en onzin van hun lijden, en mijn studenten met wie ik al jaren onderzoek wat ontregelende ervaringen ons kunnen opleveren.

De Duitse kunstenaar Paul Klee (1879-1940), bekend om zijn kleurrijke schilderijen, was gefascineerd door wezens uit ‘tussengebieden’: engelen, gestorvenen en ongeborn kinderen in de schoot van hun moeder. Misschien meer nog dan deze wezens, horen in mijn ogen ook jonge kin-

deren, zoals Joseph en zijn broer, in deze categorie. Ze zijn er, maar leven tegelijk in een andere wereld. Zij zien dingen die wij niet meer waarnemen, kijken met een onbevangen blik die wij zijn kwijtgeraakt. Deze blik heb je als lezer van dit boek nodig. Zo kun je je laten meevoeren van wat er niet (meer) is naar niet eerder geziene, maar wel aanwezige mogelijkheden tot verandering.

12

Het boek begint bij de gebeurtenissen die mijn leven bepaalden, de dood van mijn vader, moeder en broer toen ik een paar jaar theologie studeerde. Ik schets de weg die ik vandaar probeerde te gaan. Al schrijvend wilde ik iets tegenover de dood zetten, iets dat maakt dat het leven te doen is. Dertig jaar lang was dit mijn hoofdtaak, totdat zich een andere, ongekende contrastervaring aandiende: de geboorte van een vreemdeling. Mijn kleinzoon maakte een al langer sluimerende vraag urgent. Hoe kan ik het schip van koers laten veranderen, van altijd maar bezig zijn met dood en gemis naar samen plezier maken? Met vallen en opstaan zocht ik een weg. Het spelen van de vreemdeling wees mij een spoor.

Een burn-out stelde mij zomer en najaar 2016 in de gelegenheid om vaak met hem samen te zijn en naar hem te kijken. Stilte en rust maakten dat ik dit boek kon schrijven. Het volgt mijn slingerende weg naar nieuwe vergezichten. Ik hoop dat de zoektocht aanstekelijk werkt.

I. WAT VOORAFGING – ZELFGEKOZEN DOOD

Mijn vader

13

Twee keer in mijn leven heb ik mijn vader zien huilen. De eerste keer was na het overlijden van zijn zus, ik was twaalf. Hij lag languit op de bank te snikken. Later op die dag hoorde ik het verhaal. Ze had de kieren van de keukenramen en -deuren met tape dichtgeplakt, de gasoven opengezet en de gaskraan opengedraaid. Een soort Sylvia Plath, alleen was mijn tante ouder, haar kinderen al volwassen en voor zover ik weet was zij niet literair begaafd.

De tweede keer was een paar jaar later. Op een middag kwam ik thuis uit school en mijn moeder vertelde dat mijn broer in het ziekenhuis lag, in coma. Ze wist niet hoe hij in die toestand beland was. Die avond, toen mijn vader ook thuis was, kwamen er vrienden van mijn broer langs. Ze bleven vragen naar wat er gebeurd was. 'Je raakt toch niet zomaar in coma?' Uiteindelijk zei mijn vader huilend: 'Hij heeft het zichzelf aangedaan!'

Gelukkig had mijn broer de verkeerde pillen genomen. De eerste dagen trillend als een oude man, maar al snel weer gewoon als mijn sterke grote broer zou hij nog tien jaar verder leven.

Een van mijn laatste gesprekken met mijn vader ging

over zelfmoord. Ik zou op vakantie gaan naar New York en mijn moeder zou in diezelfde week verhuizen, weg uit het huis waar ze met mijn vader woonde. 'Als het te moeilijk wordt en ik het niet red, doe ik hetzelfde als mijn zus,' liet hij mij weten. Gek genoeg was ik nauwelijks gealarmeerd. Mijn stoere, sterke en toch bijna altijd vrolijke vader hield veel te veel van het leven.

Ik was een paar dagen in New York toen 's morgens vroeg de telefoon ging. Het was mijn schoonzus, of ik naar huis wilde komen, er was iets ergs met mijn vader gebeurd.

14

Ruim dertig jaar later op een dinsdagochtend in april las ik in *Trouw* over de zelfgekozen dood van televisiemaker en schrijver Wim Brands. Ik voelde me verslagen en mijn gedachten dwaalden af naar twee jaar daarvoor.

'Laten we, hoe moeilijk dat wellicht ook is, omdat het heel persoonlijk is, er toch maar mee beginnen.' Zo begint Wim Brands het tv-interview met mij naar aanleiding van mijn boeken *Overlevingskunst*, *Berg van de ziel* en *Aan de heidenden overgeleverd*. En dan somt hij op hoe ik in kort bestek een aantal dierbaren kwijtraakte: mijn moeder, mijn vader en mijn broer. Mijn moeder overleed aan een ziekte en mijn vader en broer pleegden zelfmoord. En dan volgt een stoer en hoopvol interview over hoe ik vanaf die tijd gedreven werd door de wil om een andere keuze te maken, dwars tegen die drie doden in, een oerimpuls: kiezen voor leven.

Vijfentwintig minuten duurt het interview, een pleidooi over hoe je zoekend en tastend te midden van zelfmoordenaars en andere geliefde doden een weg kunt vinden naar het leven. En over de inspiratiebronnen die daarbij belangrijk kunnen zijn: boeddhisme, levenskunst, literatuur, natuurfilosofie, christelijke wijsheden en inzichten. Dertig jaar lang was dit mijn hoofdtaak. Het heeft me een bijzonder hoogleraarschap opgeleverd, meerdere

boeken, en een kind dat voortkwam uit de oerimpuls om te kiezen voor leven. Ik heb haar grootgebracht zonder al te veel brokken te maken. Kijk maar, het is te doen, tegen de dood op leven...

Een paar weken na dit interview belde Joost Zwagerman me. Hij had het programma gezien en vroeg of ik mee wilde werken aan een herziene uitgave van zijn boek *Door eigen hand* (2005), een studie naar de gevolgen van zelfdoding voor nabestaanden. Hij wilde twee nieuwe interviews in het boek opnemen, een met mij en een met Wim Brands. Een paar keer werd het interview uitgesteld, tot dat duidelijk werd dat het nooit meer zou plaatsvinden.

De zelfgekozen dood van Joost Zwagerman in september 2015 en ruim een halfjaar later die van Wim Brands grepen mij behoorlijk aan. Beiden waren kinderen van vaders die zelf voor hun dood kozen of daar een poging toe deden, en waren daardoor buitengewoon geïnteresseerd in hoe je dat doet: hoe je zelfmoordenaars overleeft en tot zoiets komt als levenskunst, *overlevingskunst*. Het is hen dus niet gelukt. Zij sloegen de hand aan zichzelf, terwijl ze er als weinig anderen van doordrongen waren wat dit bij geliefde naasten kan aanrichten. Die avond, nadat ik in de krant had gelezen over de zelfgekozen dood van Wim Brands, bekeek ik zijn interview met mij opnieuw. De moed zonk mij in de schoenen, mijn al dertig jaar durende poging om iets tegenover de zelfgekozen dood te zetten, leek betekenisloos geworden, tot mislukken gedoemd.

15

Mijn moeder, mijn broer

Ruim dertig jaar geleden schreef ik de volgende regels over de gebeurtenissen die mijn leven bepaalden. Ik aarzel of ik de oude wonden weer moet openmaken, maar zonder deze feiten is mijn zoektocht van doodsverlangen naar levensplezier niet te volgen.

Dus voor een laatste maal ga ik terug in de tijd.

Stemmen

Denkbeeldige en geliefde stemmen
van hen die dood zijn, of van hen
voor ons verloren als de doden.
Soms spreken ze in onze dromen,
soms als men mijmert hoort de geest hen.

En met hun klank keren voor één moment terug
klanken uit de eerste poëzie van ons leven
als muziek, 's nachts, in de verte verstervend. (K.P.
Kavafis)

Waarom kwam ze? Om zichzelf pijn te doen.
Dat is, soms, het enige dat ons rest. (M. Zwetajeva)

Het was in 1986, op een dinsdagochtend, rond een uur of tien. Ik was op mijn kamer in de pastorie op de Spaarn-dammerweg. Sinds een aantal weken huurde ik daar, als verreweg de jongste bewoonster, een kamer en maakte zo deel uit van de katholieke woongroep die de pastorie bevolkte. Gerard, een emeritus hoogleraar in de theologie, zag er wel tegen op om met een 'ketterse' zijn maaltijden te moeten delen, maar had verder geen bezwaar tegen mijn komst gemaakt. Bram, de pastoor, vond het ook goed, en Ellen en Anna, twee religieuzen van rond de vijftig en zeventig jaar, vonden jonge vrouwelijke versterking wel gezellig.

Voor mijzelf was de pastorie wennen. Een min of meer geregeld leven, rekening houden met anderen, niet op onmogelijke tijden in bad, en zeker niet zomaar met iedereen. Ik had de neiging om op mijn tenen de trap op en af te sluipen en wilde absoluut geen overlast bezorgen. Ik was overdreven aardig en voorkomend tegen de overige bewo-

ners, schrok me kapot toen Bram een keer om twaalf uur 's nachts kwam vragen of de muziek zachter mocht en was al met al vreselijk blij dat ik niet lang na de verhuizing een nieuw vriendje opduikelde met een eigen etage. Weliswaar zonder bad, maar met douche, waar ik desnoods de hele dag onder mocht staan. Een bed, breed genoeg voor mij erbij, en een eigen keuken waar het niet uitmaakte wanneer ik de rommel zou opruimen. Enig minpuntje was Ali Baba, een jonge zwarte kat die, zoals de eerste dag al bleek, de gewoonte had om als een razende over de houten vloeren heen en weer te rennen. Vanaf het kleine balkonnetje in de voorkamer, dwars door de kamer naar de achterkamer, daar rennend over de houten vloer richting keuken, met een klap door het kattenluikje om op het achterbalkon te remmen, te keren en als een gek weer binnen te stormen. Als de nieuwe vriend langs de avondwinkel vijftig meter verderop naar huis wandelde, stond Ali al op het voorbalkonnetje te kermen. Ondanks de kat was ik blij met mijn tweede onderkomen. Mijn vriend haalde die eerste ochtend verse broodjes voor me en zette koffie. Ook als hij zelf niet thuis was mocht ik 'best in zijn huis zijn'. Daar kon ik televisiekijken, of naar muziek luisteren, of lui op het balkon in de zon liggen, tot ik het tijd vond het leven weer wat serieuzer te nemen en aftaaid naar de pastorie om me voor een paar uur aan mijn studie te wijden.

Met dat voornemen was ik ook die morgen naar mijn kamer gegaan. Ik wilde nog wat studeren voor ik om twaalf uur naar mijn 'schooltje' zou gaan, waar ik tussen de middag een groep Amsterdamse kinderen probeerde duidelijk te maken dat ze de boterhammen die ze thuis hadden meegekregen, nú moesten opeten.

Ik wilde me net aan mijn werktafel installeren toen de telefoon ging. Het was mijn broer, kort als altijd, maar nu nog korter. 'Ik heb niet zo'n prettige mededeling,' zei hij. 'Mama is dood. Misschien kun je hierheen komen, we zijn

nu in haar flat'. Ik was even stil. Ik wilde wel komen, maar later pas, want ik moest eerst naar m'n school. Mijn broer drong aan: 'Kom maar meteen, ze is nu nog hier. Als je later op de dag komt is ze weg en misschien vind je het fijn haar nog te zien.' Ik bel school wel af, flitste het door me heen, en tegen mijn broer zei ik: 'Ik kom eraan, zo snel mogelijk.' Voordat hij ophing zei hij nog: 'Je zus weet nog van niets, bel jij haar?'

Toen ik ophing voelde ik me vreemd. Een geweldige denkactiviteit maakte zich van mij meester. Een rare scheur voelde ik, maar ook triomf, en vooral opwinding. Eerst mijn zus maar bellen. Na enig gestuntel wist ik duidelijk te maken dat het om onze moeder ging. 'Ze leeft niet meer,' zei ik. 'Ik ga ernaartoe, kom je ook?' We spraken op het station in Utrecht af.

Ik belde mijn school, rende naar beneden om mijn naam van de eetlijst te schrappen, zag de pastoor als een schim in de keuken staan maar zei niets. Holde weer naar boven om geld en een tas te pakken, stond al bij de voordeur toen ik twijfelde of ik iemand in huis iets moest vertellen, maar besloot toch maar te gaan. Rennend naar de trein, want ik had geen geduld om op een bus te wachten.

In de trein moest ik huilen, niet echt, maar een beetje. Ik kon alleen maar denken: Mijn moeder is dood, mijn moeder is dood. Ik had de neiging om aan andere reizigers te vragen 'Waar gaan jullie eigenlijk heen? Ik ga naar mijn dode moeder. Mijn moeder is dood, al een paar uur is ze dood.'

In Utrecht stonden mijn zus en haar vriend op me te wachten. Of ik wist hoe en wat, maar ik wist ook niet veel. Op naar haar huis dan maar, daar zouden we wel meer horen.

Mijn zus zette haar bestel-Renault naast de Renault van onze moeder, op de grote parkeerplaats voor de flat. Mijn moeder had wel een garagebox onder in de flat, maar

daar zette ze haar auto niet meer in, omdat ze de laatste weken in de waan verkeerde dat de flat zou ontploffen. Zo zou ze in ieder geval haar auto sparen. Mijn moeder was de laatste maanden opgenomen geweest in een psychiatrische inrichting. De eenzaamheid na de plotselinge dood van haar man was haar boven het hoofd gegroeid. Ze was alweer een aantal weken thuis maar, zo te zien aan het Renaultje, dat nog steeds buiten stond, waren de wanen niet verdwenen. Jammer dat ik geen rijbewijs heb, dacht ik nog, en toen haastten we ons naar boven. Daar zaten mijn broer en zijn vrouw, de koffie klaar, met de koekjes die ik een week eerder voor mijn moeder op de markt had gehaald.

19

‘Waar is mama?’ vroeg ik. ‘Op het bed in de logeerkamer,’ zei mijn broer, ‘Je kunt wel gaan kijken.’ Gespannen liep ik door de gang, bang en nieuwsgierig. Ik had nog nooit een dode gezien.

Mijn moeder lag op bed, het laken over haar heen, hoog opgetrokken tot boven de kin, alleen het haar zag je als je binnenkwam, alsof ze sliep. Ik liep naar haar toe en sloeg het laken terug. Helemaal aangekleed was ze, keurig als altijd. De armen gekruist over de borst getrokken, ineengekrompen, alsof ze pijn had willen afweren. Haar hals en gezicht waren aan de linkerkant helemaal blauw, de mond wat vertrokken, de ogen dicht. Doodstil lag ze daar, eigenlijk nog jong als je haar zo zag, en alleen, ontzettend alleen. Ik raakte haar handen aan, en voelde haar wang en haar haar en dekte haar toen heel zachtjes met het laken weer toe. Zo lag ze daar, alles voorbij en toch nog zo kwetsbaar. Voor het eerst sinds tijden vond ik haar lief.

Ik liep terug naar de kamer voor de koffie. Mijn broer was alweer wat spraakzamer. Hij had de begrafenisondernemer gebeld, dezelfde als vorig jaar, bij papa. Ze moest bij hem begraven worden, dat was duidelijk. Waarschijnlijk had ze niet lang geleden. ’s Morgens had ze zich gewoon

aangekleed, was niet lekker geworden, met kleren aan op bed gaan liggen, en weg, in één keer. Om een uur of negen was er een huishoudelijke hulp gekomen voor wie niet open werd gedaan. Ze was de huismeester gaan halen en samen hadden ze haar gevonden, op het bed in de logeerkamer. Ze hadden hem gelijk gebeld...

Mijn broer werd onderbroken door de bel. Het was de begrafenisondernemer. Met veel gestommel en lawaai in de smalle gang werd mijn moeder meegenomen. De man zou zijn best doen, 's middags om een uur of vier konden we komen kijken.

20 We zetten nieuwe koffie, hadden nog veel te bespreken en te regelen. Eerst moesten we mijn andere broer vinden. Geen telefoon, geen werk, nu hier dan daar. Wie van ons had hem het laatst gesproken? Wist iemand waar hij was? We konden in ieder geval die dag nog even langs zijn huis rijden en een briefje in de bus doen, en afwachten tot hij zou komen opdagen.

Even later ging de bel. Ik deed de deur open, een grote bos bloemen en... mijn broer. Hij was duidelijk verbaasd dat ik opendeed, ik was verlegen. 'Ik heb een afspraak met mama,' zei hij. En ik direct daarop: 'Mama is weg, ze hebben haar net weggehaald, ze is vanmorgen doodgegaan. Kom binnen, de anderen zijn er ook.'

Mijn broer legde de bloemen op tafel. Hij zag bleek en zei niet veel. Alleen een paar keer: 'Dat is ook toevallig dat ik net een afspraak met haar had. Gisteren gemaakt en toen klonk ze nog heel gewoon.' Zo zaten we nog een tijdje en toen besloten we om met z'n allen naar het huis van mijn oudste broer te gaan.

Thuis bij mijn broer werden de bloemen met papier en al in een vaas op het aanrecht gezet. Zittend rond de tafel begonnen we de dingen op te sommen die we moesten regelen. Familie moest worden gebeld, er moest een kaart komen, anders dan bij onze vader vonden we, persoonlijk-

ker. We konden de lijst met adressen van vorig jaar wel gebruiken. En verder de begrafenis natuurlijk. Zo snel mogelijk, vond mijn oudste broer, nog voor het weekend en ook niet te laat op de dag, hoe eerder hoe beter. Moest er iemand bij zijn, iemand van de kerk van onze moeder? Maar niet dat hele zangkoor zoals vorig jaar, vond mijn zus. Helemaal zonder kon volgens mijn oudste broer ook niet, 'Dat zou mama niet gewild hebben.' Over één ding waren we het eens: niet van die zwarte dragers met hoge hoeden rond de kist – dat klusje konden we deze keer zelf wel klaren, tenminste als ieder bereid was zijn of haar schouders eronder te zetten. Ook mijn jongste broer wilde wel meedoen. Verder deed hij alleen zijn mond open als hem iets gevraagd werd.

21

Wat moest er op de kaart staan: 'Onze moeder' of 'Onze lieve moeder'? Ik vond haar geen lieve moeder, maar zonder was ook weer kaal. 'Ze was wel een lieve oma,' bracht de vrouw van mijn broer in. Uiteindelijk besloten we ruimhartig te zijn: 'Onze lieve moeder en oma'. Tegen vieren scheurden we met de twee autootjes achter elkaar aan naar de begraafplaats. De bloemen nam mijn broer mee, die had hij tenslotte voor zijn moeder gekocht.

Op de begraafplaats voelde ik kriebels in mijn buik, ik zag ertegen op om mijn dode moeder nog een keer te zien. Mijn stoere, oudste broer gaf mij een knipoog terwijl hij de deur van het aulagebouwte voor me openhield. In de hal stond de begrafenisondernemer al op ons te wachten, een kleine man met een grijs gestreepte broek. Hij gaf een hand, condoleerde ons, mompelde nog iets over onze vader en vroeg toen vrij luid: 'Zal ik u dan maar voorgaan?' Met ferme pas liep hij naar het aangrenzende kamertje waar onze moeder lag.

Anders dan die morgen was ze. Haar haren waren gekamd, de scheve mond wat rechter getrokken en het gezicht en de hals gepoederd. De handen, die er 's morgens

verkramp uit hadden gezien, waren nu met enige moeite biddend op haar borst gevouwen. Ze had ook andere kleren aan. Het leek alsof er een soort masker over haar heen was getrokken; een afbeelding van de vrouw die mijn moeder was geweest, maar net niet helemaal leek. Ik voelde me mijlener van haar verwijderd en verlangde terug naar het zachte laken van die morgen. Aanraken had geen zin meer.

Mijn broer stond naast haar. 'Gek hè,' fluisterde hij. Ik had medelijden met hem omdat hij haar nu pas zag en haar vanmorgen net gemist had. 'Waarom vraag je niet of ze hier een vaas hebben,' zei de vrouw van mijn oudste broer, wijzend op de bos bloemen die hij nog steeds in zijn handen had, 'dan kun je ze bij haar neerzetten.' Mijn broer keek naar de bloemen, alsof hij niet wist wat hij ermee moest doen, liep toen toch weg en kwam even later met de bloemen in een vaas terug. Hij zette de bloemen behoedzaam naast mijn moeder neer.

Buiten stonden we wat te dralen. 'Zullen we nog even bij het graf van papa gaan kijken?' stelde ik voor. 'Ik niet,' zei mijn zus beslist. Mijn oudste broer had ook geen zin en mijn andere broer aarzelde. 'Het hoeft ook niet,' zei ik en ik vroeg toen maar of ik met mijn zus mee kon rijden naar Utrecht zodat ik daar een trein kon pakken. Ik wilde naar Amsterdam, naar mijn nieuwe vriend en Ali Baba. 'Zullen we jou thuis afzetten?' vroeg mijn oudste broer aan mijn andere broer, 'of wil je soms bij ons eten?' 'Nee ik ga wel naar huis,' zei hij. We spraken af dat we elkaar de volgende avond voor het eten bij mijn oudste broer zouden zien. 't Was tegen vijven toen we allemaal onze eigen weg gingen.

Terug in Amsterdam nam ik dit keer de bus. Van de bushalte naar het huis van mijn vriend rende ik, de hele Wittenkade. Ik stormde de trap op en was buiten adem toen ik uiteindelijk boven bij hem in de kamer stond. Daar werd ik plotseling verlegen, wist niet hoe ik mijn niets-

vermoedende vriend de belevenissen van die dag vertellen moest. Of ik lekker gewerkt had, vroeg hij, en hoe het op school was. 'Mijn moeder is doodgegaan, vanochtend,' zei ik. 'Ik ben naar haar toe geweest.' En toen moest ik vreselijk huilen om die nare rot dag die gewoon als alle andere had moeten zijn.

Later zaten mijn vriend en ik aan de ronde tafel die midden in de achterkamer op de houten vloer stond. Ik vertelde over mijn moeder, over de afgelopen dag maar ook over gebeurtenissen daarvoor. Toen ik een hele tijd verteld had zei hij: 'Het is misschien wel raar omdat ik je nog helemaal niet goed ken, maar ik ga toch mee naar de begrafenis.'

23

Die avond ging ik naar de pastorie om wat spullen op te halen. Toen ik mijn tas gepakt had klopte ik toch maar aan bij Anna, mijn zeventigjarige buurvrouw. Ik kreeg een kopje koffie en deed mijn verhaal. Anna schrok en vroeg wanneer ze begraven zou worden. 'Vrijdag,' zei ik. Anna zou het doorgeven aan de anderen in huis, een van hen zou er zeker zijn vrijdag. Daarna ging ik terug naar het in eens wat minder nieuwe vriendje op de Wittenkade.

De volgende dag nam ik om drie uur een trein om zo rond halfvijf bij mijn oudste broer te zijn. Mijn zus en haar vriend waren er ook al. We speelden wat met de kinderen in de tuin. Ze waren vrolijk als altijd, maar met hun muizengezichtjes gespist op elk woord dat er viel. 'Mijn liefste oma is dood,' zei de oudste, die toen hij het nieuws hoorde heel hard had gehuild.

Na het eten zetten we koffie voor het bezoek. Al die tijd was mijn andere broer, tegen de afspraak in, niet komen opdagen. Ik dacht erover om even langs zijn huis te fietsen, maar liet het plan weer varen. De zus en de schoonzus van mijn moeder kwamen en ook een nicht. Ze waren geschrokken en bedroefd, maar ook hartelijk en warm. We

dronken koffie en vertelden hun over de afgelopen dagen en over de dingen die we hadden geregeld. Of we nog iets over het hoofd hadden gezien, vroeg mijn broer.

Ondertussen leek de tijd voorbij te kruipen. Ik begon me ongerust te maken over mijn broer en tussen de gesprekken door probeerde ik de aandacht van mijn oudste broer te trekken. 'We moeten even langs zijn huis,' wilde ik zeggen, maar ik durfde tegelijk mijn ongerustheid niet te uiten. Het leek alsof ik de enige was die last had van zijn afwezigheid. Om halfnegen belde mijn oudste broer naar de begrafenisondernemer. We zouden een halfuur later bij de aula zijn. Ik stond op het punt voor te stellen even langs het huis van onze broer te gaan, toen de bel ging.

24

Mijn broer liep naar de deur om open te doen. Ik hoorde een paar zware mannenstemmen en voelde hoe ik bleek wegtrok. Ik ging steviger op mijn stoel zitten en zette me schrap voor wat komen zou.

Twee agenten kwamen bedremmeld binnen, hun petten in de hand. 'We komen in verband met uw broer,' zei de een, terwijl de ander nerveus naar de grond keek. De eerste agent stond te stuntelen, vond het vreselijk om het te moeten vertellen, 'vooral ook nu met uw moeder,' zei hij, maar onze broer had een ongeluk gehad, in Ede, bij de trein. Ze hadden hem geïdentificeerd aan de hand van zijn fiets, die in de berm naast het spoor lag. Hij was overgebracht naar het mortuarium van het dichtbijgelegen ziekenhuis. Het was die middag al gebeurd, om een uur of vier, maar ze hadden tot de avond gewacht met hun bezoek omdat ze wisten dat er kinderen waren. 't Was beter dat we hem niet meer zouden zien, zei de ene agent nog, toen gaven de mannen ons een hand en verdwenen.

Mijn zus begon na hun vertrek hard te huilen. Zelf voelde ik me raar en trillerig. Mijn oudste broer keek naar ons en zei: 'Nu zijn we nog maar met z'n drieën.' Hij belde de begrafenisondernemer. Hij hoefde niet langer te

wachten, we zouden niet meer komen om onze moeder te zien.

Ondanks de verslagenheid viel er direct weer van alles te regelen. Ook mijn broer moest begraven worden. Maar waar, en wanneer? Twee begrafenisstellen was niet op te brengen, vonden we. Uitstellen van de eerste kon ook niet, de kaarten waren die dag de deur uitgegaan en een nieuw bericht zou de mensen te laat bereiken. Samen dan maar, besloot mijn broer, vrijdag, nog voor het weekend.

Die avond belde ik mijn vriend, of zijn naam op de advertentie voor mijn broer mocht, en ook dat ik niet wist hoe laat, maar dat ik die nacht in ieder geval nog naar hem toe zou komen.

25

Om een uur of één namen mijn zus, haar vriend en ik een taxi naar Amsterdam. Ik sliep bij mijn vriend, en mijn zus en haar vriend sliepen op mijn kamer in de pastorie. De volgende dag zouden we teruggaan naar onze broer, om daar tot vrijdag te blijven.

De volgende ochtend, het was inmiddels donderdag, liep ik naar de pastorie om mijn zus en vriend een ontbijt te brengen. In de gang voor mijn kamer kwam ik Bram tegen, die toen hij mij zag tranen in zijn ogen kreeg. Hij had mijn zus willen condoleren met onze moeder en had toen gehoord van onze broer...

Halverwege die dag namen we met z'n vieren de trein naar mijn oudste broer. De nieuwe vriend, die voor het eerst meeging op familiebezoek, viel in de smaak bij de kinderen van mijn broer. Hij voetbalde met hen op het veldje voor het huis, en het ijs was snel gebroken.

's Middags stond ik met mijn zus en schoonzus een tijdlang voor de klerenkast van mijn schoonzus, en bespraken we uitgebreid wat we de volgende dag zouden dragen. Ik besloot toch mijn uit Amsterdam meegenomen felroze jurk aan te doen. Mijn zus leende een lichte broek van

mijn schoonzus, die zelf hetzelfde wilde dragen als vorig jaar, bij de begrafenis van papa.

's Avonds, toen de kinderen op bed lagen, oefenden we onder uitbundig gelach voor de begrafenis. Mijn broer speelde op het orgel de uit onze jeugd bekende melodien van het Apostolisch Genootschap, de geloofsgemeenschap waarin onze ouders waren opgegroeid. Mijn zus imiteerde de voorganger, en ook probeerden we ons voor te stellen met wat voor ernstige gezichten allerlei mensen ons een hand zouden geven. En er was nog een probleem: veel mensen die voor de begrafenis van onze moeder kwamen, wisten niet dat we ook onze broer zouden begraven.

26

's Nachts sliepen mijn vriend en ik op zolder. Na het gelach van de avond moest ik in bed onbedaarlijk huilen. Ik stopte mijn snikkende hoofd onder de dekens, tegen hem aan, omdat ik niet wilde dat de anderen mij zouden horen.

De volgende morgen werd ik nerveus wakker. We stonden vroeg op, trokken onze nette kleren aan en na wat koffie, thee en een crackertje gingen we naar de begraafplaats. Toen we daar aankwamen was het al druk. Ik zag de voorganger van mijn moeders gemeente bij de deur staan. Hij had de taak om de mensen op de hoogte te stellen van het feit dat ook mijn broer begraven zou worden. In de hal troffen we de begrafenisondernemer. Hij vertelde ons dat alles in orde was, dat hij alleen de viooltjes die mijn moeder op het graf van mijn vader had geplant, niet had kunnen sparen. We werden naar een zaaltje met wat tafels en stoelen gebracht, waar we zouden wachten tot de plechtigheid begon. Aan het gestommel en gefluister kon je horen dat er al behoorlijk wat mensen moesten zijn. De kinderen van mijn broer hadden allebei twee witte lelies in hun hand. Zelf had ik drie rozen, twee witte en een rode. Om tien uur kwam de begrafenisondernemer ons halen. Bij

onze binnenkomst, achter in het volle zaaltje, viel een diepe stilte. Met mijn hoofd rechtop liep ik tussen de mensen door naar voren. Daar stonden de kisten van mijn moeder en broer. Links mijn moeder, rechts mijn broer. Tussen hen in een bos bloemen. Voor mijn moeder, van mijn broer.

Mijn grootmoeder

In onze familie begon dat hunkeren naar de dood bij mijn grootmoeder. Zij ondernam verschillende pogingen om haar leven te beëindigen. Mijn vader was nog maar een kleine baby toen zij een overdosis slaapmedicatie nam. Daarna verbleef ze maandenlang bij haar ouders in huis en werd het kleine, door zijn moeder verlaten jongetje door zijn zussen en vader gekoesterd en gevoed. Twee van haar drie kinderen, mijn vader en mijn tante, beëindigden vroegtijdig zelf hun leven. Ook mijn broer kon de drang niet weerstaan en koos zelf het tijdstip van zijn einde.

Hoe krijg ik de sombere lijn, die al drie generaties aanhoudt, omgebogen? Deze vraag is nog dringender geworden nu ik zelf een kleinkind heb, Joseph, een kind dat als alles goed gaat binnenkort ook nog een broertje krijgt. Ik ben nu zelf grootmoeder en sta aan het hoofd van drie generaties. Hoe kan ik ervoor zorgen dat de hunkering naar de dood niet opnieuw onze levens bepaalt? Of liever nog: hoe zorg ik ervoor dat plezier in het bestaan de overhand krijgt?